

ROMEINEN IN VLEUTERWEIDE

Schatkamer Leidsche Rijn (1)

De VINEX-locatie Leidsche Rijn is een archeologische schatkamer - zoveel is inmiddels wel duidelijk. De afgelopen vijf jaar waren de gemeenten Utrecht en Vleuten-De Meern om beurten in het nieuws met ontdekkingen als de Romeinse weg, een middeleeuwse eg, een schip uit de 2e eeuw en een zilverschat van rond 1400. Veel belangrijker is ondertussen het gestaag groeiende beeld van landschap en bewoning vanaf de Bronstijd tot heden. De in het gebied werkzame archeologen hebben vanaf het begin intensief samengewerkt, maar pas eind vorig jaar konden de krachten echt worden gebundeld. Sindsdien wordt al het onderzoek gecoördineerd vanuit het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum in Utrecht. Door de inbreng van de cultuurhistorie zal Leidsche Rijn zich straks kunnen ontwikkelen tot een woonwijk met een ongekende 'tijdsdiepte', vol met plekken waar een verhaal achter steekt. De bewoners zullen daar hun eigen 'mythen' van gaan maken en aldus hun woonomgeving betekenis geven. Zo levert de kennis van het verleden straks een bijdrage aan de groei van een nieuwe gemeenschap. In deze nieuwe rubriek zullen medewerkers van het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum telkens één of enkele nieuwe bouwstenen presenteren.

In deze aflevering staat een recente ontdekking in het plangebied Vleuterweide centraal. Weer is het de Romeinse rijksgrens (*limes*) die een verrassing heeft opgeleverd. Ditmaal gaat het niet om de beroemde weg, die de opeenvolgende legerkampen langs de Rijn met elkaar verbond, maar een ander element dat onontbeerlijk was voor het functioneren van het grensverdedigingssysteem. Het onderzoek in het veld is nog maar net afgerond en de verwerking van het rijke vondstmateriaal moet nog grotendeels plaatsvinden. Maar nu al staat vast dat onze kennis over de Romeinse *limes* in Nederland is verrijkt met een aantal nieuwe inzichten.

Het begon allemaal in de zomer van vorig jaar. Vooruitlopend op het bouwrijp maken van het plangebied Vleuterweide moest een archeologisch proefonderzoek worden uitgevoerd naar de resten van de Romeinse weg op een terrein ten oosten van de nieuwe gemeentewerf aan de Zandweg. Op deze plaats zal over enige tijd de zogenaamde stroomweg worden aangelegd die de wijk Vleuterweide verbindt met de A12 in het zuiden. Het proefonderzoek wees uit dat de Romeinse weg hier in het verleden ernstig is aangetast door kleiwinning ten behoeve van de dakpan- en baksteenindustrie. Kostbare ingrepen om de resten te behouden, waren in dit geval moeilijk te verdedigen. Daarom is besloten om ze op te graven, hetgeen aan het eind van het vorig jaar is gebeurd.

De weg volgt ook in Vleuterweide de zuidrand van de zogenaamde Heldammer stroomrug, een ongeveer 300 m brede gordel van zandige rivierafzettingen van omstreeks het begin van de jaartelling. In de Romeinse tijd stroomde hier een zijtak van de Rijn, ongeveer 30 m breed en 3 m diep, waaraan ook het *castellum* op de Hoge Woerd gelegen was. Tot nu toe waren in het plangebied Veldhuizen vooral secties van de weg onderzocht die direct aan de rivier, op hogere terreindelen of anderszins markant gelegen waren. In Vleuterweide kon voor het eerst over grotere lengte een stuk van de weg worden gevolgd waar deze, om een bocht af te snijden, op wat grotere afstand van de rivier was aangelegd.

De weg ging hier over wat lager gelegen en natter terrein. Toen hij werd aangelegd, ergens in de tweede helft van de eerste eeuw, was hier nog maar een dunne laag klei over het onderliggende veen afgezet. In dit milieu werd de weg iets verhoogd aangelegd met wat zandiger materiaal gewonnen uit nabije oeverafzettingen. Om het 5 m brede weglichaam bijeen te houden werden aan weerszijden lichte beschoeiingen van rijshout of liggende stammetjes geplaatst, die werden vastgehouden door in de grond gedreven paaltjes van elzenhout. Het waren eigenlijk alleen de uiterste puntjes van deze bempalen die ter plaatse van

de toekomstige stroomweg nog in de bodem resteerden. Van de latere fasen van de Romeinse weg was nauwelijks iets over, behalve grind en nogal wat dakpanfragmenten in de verploegde bovengrond. Deze zullen in verschillende fasen het wegplaveisel hebben uitgemaakt. Op het terrein van de nabijgelegen gemeentewerf zal het karakteristieke grinddek van de Romeinse weg op een prachtige manier worden gevisualiseerd.

DWARS DOOR EEN STROOMRUG

De ontdekking waar het in deze aflevering om draait, is een verrassend nevenproduct van het onderzoek aan de Romeinse weg. Teneinde de landschappelijke ligging van de weg te onderzoeken, werd besloten om ter hoogte van de toekomstige stroomweg een complete dwarsdoorsnede van de oude rivierloop te maken. Daarmee zou dan tegelijk een terrein worden aangesneden waar al in 1993, tijdens de archeologische kartering

De ligging van de opgraving in deelgebied Vleuterweide.

van het plangebied Leidsche Rijn, enkele Romeinse scherven waren gevonden. In het licht van de later ontdekte Romeinse weg was dit een curieuze vindplaats, want hij lag in een zone waar in de Romeinse tijd geen bewoning te verwachten valt, namelijk tussen de weg en de grensrivier.

De dwarsdoorsnede door de Heldammer stroomrug, die in de vorige zomer werd gemaakt, heeft veel opgehelderd over de verschillende fasen van activiteit van deze rivierloop. In de 2^e en 3^e eeuw lag de bedding vrij zuidelijk in de stroomgordel, al bedroeg de afstand tot de Romeinse weg op deze plaats toch altijd nog zo'n 125 m. Rond het midden van de 3^e eeuw is de rivier snel verzand tot een onbeduidende restgeul van een meter of 8 breed. Het waren de afzettingen uit de laatste eeuw van de rivierloop, tussen ca. 150 en 250 na Chr., die een reeks van verrassingen opleverden . . .

Het begon met een opvallende hoeveelheid Romeins aardewerk en wat bouwfragmenten op de uiterste zuidoever van de rivierloop. Om de aard van de vondsten beter te kunnen inschatten, werd besloten een compleet blok uit de laatste rivierbedding te onderzoeken. Dat leverde opvallende zaken op, zoals enkele Romeinse schoenzolen, een lanspunt en enkele min of meer complete potten, die kennelijk ter plaatse vanaf de zuidoever in het water waren gegooid. Ondertussen kwamen er ook steeds meer aanwijzingen dat in de onmiddellijke nabijheid een stenen bouwwerk moest hebben gestaan. Toen even verderop ook nog enkele visfuisen voor de dag kwamen, stond vast dat op deze plaats in de 2^e en 3^e eeuw iets bijzonders aan de hand moest zijn geweest - en dat Romeinse militairen daar alles mee te maken hadden.

Naar aanleiding van de vondsten is het afgelopen najaar overleg gevoerd tussen het Projectbureau Vleuterweide, verantwoordelijk voor de ontwikkeling van het gelijknamige deelplan, de gemeente, de provincie en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Daarbij is de bijzondere waarde van het vondstcomplex afgewogen tegen de mogelijkheden om het ter plaatse in de bodem te bewaren. Vastgesteld moest worden dat de bodem ook hier tot een diepte van ruim 1 m was verstoord als gevolg van kleiwinning, waardoor vrijwel alle grondsporen op de zuidoever van de rivier zijn verdwenen. Ook bleek dat het vondstmateriaal in de restgeul, met name de organische component, op termijn achteruit zou gaan door verlaging van het grondwaterpeil. Daarom werd besloten om de complete vindplaats op te graven, met als voornaamste onderdeel de bedding van de 2^e- en 3^e-eeuwse rivierloop. Het onderzoeksterrein lag direct ten noorden van de in aanbouw zijnde gemeentewerf.

EEN RIVIERBEDDING OVER DE ZEEF

De opgraving op deze plaats heeft inmiddels plaatsgevonden tussen januari en april van dit jaar. Daarbij is de rivierbedding uit de 2^e en 3^e eeuw over een lengte van 150 m onderzocht. Ten zuiden daarvan werd een strook van 60 m breed opgegraven, in de hoop dat daar ondanks de kleiwinning toch nog aanwijzingen konden worden gevonden voor wat op deze plaats in de Romeinse tijd aan de hand is geweest. De meeste informatie zal echter moeten komen van de vondsten die in de rivierbedding werden gedaan - hier bevond zich echt een kleine schatkamer!

Om te beginnen zijn er bijna 9.000 aardewerkfragmenten gevonden. Daaronder bevinden zich ook veel kleine stukjes, want de meest vondstrijke lagen uit de rivierbedding zijn met een grote spoel- en zeefinstallatie extra secuur uitgekamd. Sommige potten zijn overduidelijk bij elkaar geraapt en vanaf de oever in het water gegooid. De samenstelling van het aardewerk maakt duidelijk dat hier een (beperkt) aantal mensen heeft gewoond, want er is veel keuken- en tafelwaar bij. Op grond van het aardewerk wordt de bewoning voorlopig gedateerd tussen ca. 125 en 250 na Chr.

IJzeren bijl met restant van steel.

In het westelijke deel van de rivierbedding komt behalve het goed dateerbare Romeinse aardewerk ook veel zogenaamd inheems, met de hand gevormd aardewerk voor. Enkele vondsten uit de 1^e eeuw wijzen erop dat de eerste activiteit op deze plaats heeft bestaan in een kleine nederzetting van de inheemse bevolking. Het ligt voor de hand dat aan deze bewoning een einde kwam toen ergens rond het jaar 70 of 80 iets zuidelijker de Romeinse weg werd aangelegd. In de tweede eeuw moeten de resten van deze nederzetting dan grotendeels zijn verzwolgen door rivieractiviteit.

Nadat het terrein (op last van het militaire gezag?) door de inheemse bevolking was verlaten, lijken er in de 2^e eeuw heel andere gebruikers neer te strijken. Want verspreid over het terrein zijn enkele onmiskenbaar militaire stukken gevonden: enkele lanspunten, twee bijlen en een partij kogels voor werpgeschut (ballista). In dezelfde richting wijst een vijftiental bespijkerde schoenzolen, die alleen in militaire nederzettingen in deze verhoudingen voorkomen. Dit alles wijst erop dat het terrein in de 2^e en 3^e eeuw door Romeinse soldaten werd gebruikt en bewoond. Maar wat was dan de aard van deze nederzetting? Ook daarvoor moeten we in eerste instantie naar de vondsten uit de rivierbedding kijken.

Een van de meest opvallende vondstgroepen is wel de categorie bouwmaterialen. Er zijn ruim 1400 stukken natuursteen gevonden, vele daarvan met bewerkingssporen en/of mortelresten. Hieruit mag worden afgeleid dat het om afbraakmateriaal van een bouwwerk gaat. Basalt overheerst, maar er komt ook zandsteen, kalksteen, trachiet, tuf en leisteen voor. Opvallend is een regelmatig bekapt stuk tufsteen, aan de buitenzijde rechthoekig en naar binnen iets taps toelopend: een steen voor de bekleding van een opgaande muur, uitgevoerd in kistwerk - een klassieke Romeinse constructietechniek. Behalve natuursteen komen er ook veel dakpannen voor, enkele daarvan met militaire stempels; één daarvan dateert uit de jaren 211-222.

EEN WACHTTOREN IN HET NIETS?

Wat kan de aard zijn geweest van deze kleine militaire nederzetting, waar kennelijk steenbouw heeft gestaan? Alle mogelijkheden wegstappend, komen we al gauw uit op twee mogelijkheden: een kleine wachtpost voor de militaire wegpolitie of een wacht- en signaaltoren bestemd voor observatie en berichtenverkeer. De eerste mogelijkheid is bij nadere beschouwing minder waarschijnlijk: de kern van het complex ligt zeker 125 m ten noorden van de Romeinse weg. Bovendien zouden we zo'n wachtpost eerder in de buurt van een grotere militaire nederzetting verwachten, niet midden in de negorij zoals in Vleuterweide - het meest nabije legerkamp lag 3,5 km naar het oosten, op de Hoge Woerd in De Meern.

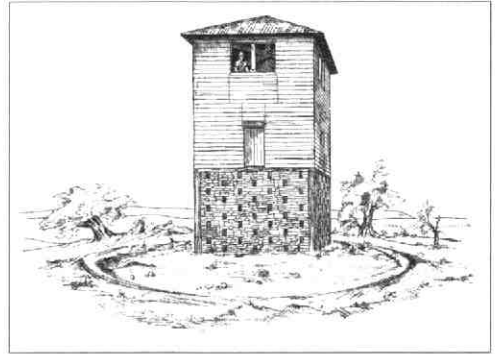
De eigenwijze en geïsoleerde ligging, op een landschappelijk markant punt in de binnenbocht van de rivier, wijst eerder op de tweede mogelijkheid: die van een wachttoren. Want de locatiekeuze voor dit soort observatieposten blijkt in het buitenland vaak bepaald door de landschappelijke situatie. Het enige aangetroffen grondspoor waar we iets van kunnen maken, wijst ook precies in deze richting. Het gaat om het restant van een langgerekt cirkelvormige greppel, voor ruim de helft bewaart, die een binnenterrein van ongeveer 12 bij 17 m moet hebben omsloten. In de greppel is een 3^e-eeuwse kruik en een flink aantal bouwfragmenten teruggevonden. Uit de buitenlandse literatuur kennen we vergelijkbare greppels inderdaad in verband met wachttorens: zij omsluiten en ontwateren dan de standplaats van een vierkante toren, waarvan de zijden doorgaans tussen 4 en 5 m lang zijn. Van een torenfundament is op deze plaats evenwel niets teruggevonden, waarschijnlijk vanwege de diepe bodemverstoringen. Wel zijn er indirecte aanwijzingen, in de vorm van verspoelde bouwmaterialen, dat de veronderstelde wachttoren een of meer voorgangers heeft gehad. Deze kan (kunnen) zowel iets stroomopwaarts als -afwaarts hebben gestaan.

De wachttorens van Vleuterweide - laten we maar zo moedig zijn - is een verrassing, maar komt ook weer niet helemaal onverwacht. Van andere Romeinse grenssectoren, zoals in Zuid-Duitsland en Schotland, kennen we hele series van dergelijke wacht- of signaaltorens. Zij dienden voor observatie en heel in het bijzonder ook voor het doorgeven van optische signalen door middel van rook, vuur of bakens. Hiermee konden in korte tijd over grote afstand gecodeerde berichten worden doorgegeven. Voor het functioneren van het midden-Romeinse grensverdedigingssysteem, gekenmerkt door kleine troependepots verspreid langs de grens, was zo'n communicatiestructuur eigenlijk onmisbaar. Toch is aan de Nederlandse limes nog nooit een wachttoren aangetoond; alleen in de militaire nederzetting van Valkenburg (Z.-H.) schijnt een houten wachttoren uit de 1e eeuw te zijn opgegraven.

Waar één wachttoren is, zijn er meer. Immers, voor het functioneren van dit communicatiesysteem moesten de signaaltorens op zichtafstand van elkaar staan en dat kan bij onze overheersende weersgesteldheid toch niet meer dan een paar kilometer zijn geweest. Daarmee is het recente onderzoek in Vleuterweide een belangrijke aanvulling op onze kennis over het functioneren van de Romeinse rijksgrens in Nederland. Over hoe dat systeem zich in de 3^e eeuw ontwikkelde en onderhouden werd, is nog heel veel onbekend. We weten dat vanaf ongeveer 180 de legerkampen gedeeltelijk in steen herbouwd werden, maar het begint erop te lijken dat ook kleinere wachtposten in die ontwikkeling mee gingen. Bovendien verschaft het onderzoek in Vleuterweide ons duidelijke aanwijzingen dat het Romeinse grensverdedigingssysteem met zijn gehele infrastructuur tot het midden van de 3^e eeuw zorgvuldig werd onderhouden.

PALINGVISSEN ALS TIJDVERDRIJF

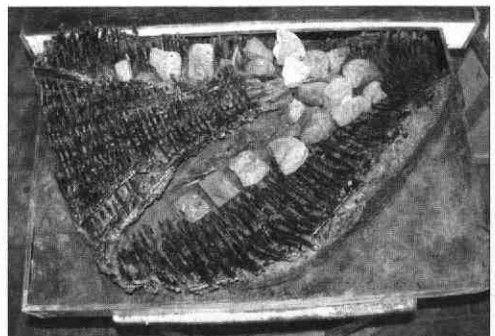
Verondersteld wordt dat wachttorens in wisseldienst werden bemand

Impressie van een wachttoren.

door ploegen van ongeveer 4 soldaten, wellicht vanuit de nabijgelegen legerkampen. Die zaten daar dan vermoedelijk een aantal dagen achtereen. Zij maalden er hun graan, zoals blijkt uit de vondst van een maalsteen, aten en sliepen er, deden ondertussen wat aan het onderhoud van hun wapenrusting, en draaiden natuurlijk hun dienstroosters. Maar vooral zullen zij zich er eindeloos hebben verveeld. Ongetwijfeld zal er veel gedobbeld zijn in die torens! Maar de rivier die voor de deur langs liep, zorgde ook voor de nodige verstrooiing.

Dat de zuidoever intensief is gebruikt, blijkt uit een aantal steigertjes, waarvan de elzenhouten palen in de bedding zijn teruggevonden. Heel bijzonder is een viertal mandvormige visfuiken, gevlochten van wilgentenen, die verspreid over het onderzoeksterrein op de bodem van de laat-2^e- of 3^e-eeuwse rivier werden gevonden. Van de fuien was in alle gevallen ongeveer de onderste helft bewaard. Drie ervan zijn inmiddels geconserveerd. De lengtedoorsnede die zij tonen, laat op ideale wijze zien hoe zijn functioneerden. Aan de achterzijde kon de mand worden geopend en gevuld met aas (visresten) en verzwarende materiaal (dakpannen, keien en grote potscherven). De vis zwom naar binnen door de trechtervormige mond (de zogenaamde keel) en zat vervolgens opgesloten. Gezien de geringe breedte van de mond moeten de fuien haast wel bestemd geweest zijn voor de palingvangst. Zo was er af toe toch nog wat te beleven op die vermaledijde wachttoren in Vleuterweide!

Mandvormige palingfuike.